

Akademisk frihet före moderniteten

Bo Lindberg

Akademisk frihet är onekligen ett fenomen som hör till den akademiska kulturen. En professions kultur består av traditioner, beteenden, riter, symboler och språk. Men den innefattar också värden. Till den akademiska kulturen hör värden som det oegennyttiga sanningsökandet, objektivitet, oberoende m.m. Akademisk frihet är ett värde men inte lika entydigt normativt. Det är inte bara ett ideal utan också förbundet med universitetet som organisation och social gemenskap. Därmed har det också deskriptiva referenser; allt möjligt kan räknas till den akademiska friheten, från den akademiska kvarten till forskningens frihet, från universitetets rätt att promovera doktorer till studenternas rätt att läsa vad de vill. Vidare kännetecknas den akademiska friheten av att dess innehåll påtagligt förändras över tid. I äldre tid var den väsentligen en korporativ frihet som tillkom universitetet som skrå. Då var den del i en kultur som tydligt manifesterade sig i privilegier, riter och språk som konstituerade skråets särart. Numera förstås den akademiska friheten främst som ett intellektuellt ideal och är del av en kultur vars yttre uttryck inte är lika synliga. Men här finns ändå en kontinuitet. Ansatser till intellektuell frihet fanns även i det förmoderna universitetet, före proklamationen av det s.k. humboldtska idealet om *Lehr- und Lernfreiheit*; å andra sidan finns även i dag strävanden att markera och försvara universitetens särart och autonomi. Fast man talar inte om skrå utan om den akademiska professionen.

Den akademiska friheten har på sistone blivit ett mer frekvent honnörsword i debatten. Jag skall återkomma till det, men syftet med denna uppsats är att uppmärksamma den akademiska friheten *före* moderniteten. Tyngdpunkten ligger i det tidigmoderna Sverige fram till början av 1800-talet.¹ I en epilog dras en linje fram till nutiden. Ämnet är inte obeforskat. Det tas upp då och då internationellt, synbarligen som en reflex av aktualiserade frågor om universitetens självständighet.² För svenskt vidkommande har åtskilligt gjorts. Torgny T. Segerstedt skrev tre böcker om den akademiska friheten i Sverige från frihetstidens början till 1832,³ och Göran Blomqvist har fortsatt viktiga stråk av den forskningen i sin avhandling om stat, universitet och akademisk frihet under det fortsatta 1800-talet.⁴ Carl Frängsmyr har skrivit om akademisk frihet samband med Uppsala universitetets emancipation från kanslersämbetet i mitten av 1800-talet.⁵ De nämnda studierna utgår alla från ett abstrakt begrepp akademisk frihet och behandlar företeelser och konflikter i anslutning till det begreppet

utan att närmare bry sig om själva uttrycket ”akademisk frihet”. Det är rimligt att göra så; viktiga konkreta frågor som obestridligen hör till begreppet kan avhandlas både i källmaterialet och av forskaren utan att frasen används. Men det finns också anledning att gå närmare in på frasen ”akademisk frihet” och dess nära semantiska omgivning och fråga efter ordens ursprung, frekvens och användning. Detta angreppssätt, som är mer begreppshistoriskt eller snarare språkbrukshistoriskt, har tillämpats här. Förutom i detta metodiska grepp – och i omfånget – skiljer sig denna uppsats från den tidigare forskningen på svensk botten däri att den behandlar också 1600-talet. Där är källmaterialet magert men kan ges en mening med hjälp av den tyska bakgrunden till den tidigmoderna akademiska friheten.

Väsentligen har den akademiska frihetens diskurs under den tidigmoderna epoken tre spår: korporationens, studenternas och professorernas frihet. I de källor som här använts är det dock fram till 1800-talet i första hand studenternas frihet som kallas ”akademisk frihet”. Korporationens frihet omtalas i pluralis, som ”friheter”, och professorernas under benämningen ”filosofisk frihet” eller ”frihet att filosofera”.

Medeltiden

Korporationens friheter avser de privilegier och friheter som påven försåg de medeltida universiteten med och som efter reformationen medgavs dem av den världsliga makten. Latinets *universitas* betyder – bland annat – skrå eller korporation, och samhället bestod av många olika skrå, idealt sammansatta av mästare och gesäller som skulle läras upp. Varför det allmänna ordet för skrå också blev benämningen på det särskilda skrå av magistrar och studenter – *universitas magistrorum et scholarium* – som ägnade sig åt studier är oklart, men man kan anta att den betydelse av universell och allomfattande som ligger i ordet var attraktiv för de lärda skråna, särskilt när dessa byggdes ut och omfattade flera fakulteter. De friheter eller privilegier som genom påvlig auktorisation gavs åt de medeltida universiteten kunde variera men innefattade genomgående garantier för gemenskapens grundläggande existensvillkor: rätten att bilda en korporation med en vald rektor och statuter, skydd åt personer och egendom på studieorten och på vägen dit, rätt att hyra bostad och köpa mat och vin enligt fasta priser, samt rätten att medge lärarbefogenhet och utdela grader. Härtill kom vad som kom att kallas den akademiska jurisdiktionen, dvs. rätten att avdöma tvister mellan korporationens medlemmar, ävensom att döma och bestraffa dem för brottsliga gärningar av mindre allvarligt slag.⁶ Denna akademiska jurisdiktion skilde på ett påtagligt sätt ut universitetet från det övriga samhället och underströk den akademiska gemenskapens karaktär av skrå. Denna ordning var accepterad under medeltiden då hela kyrkan var en separat juridisk entitet i kraft av den kanoniska

rätten. När staten sedan formerades tydligare under de följande århundradena blev den akademiska jurisdiktionen ett givet konfliktämne.

Instiftelsebullan för Uppsala universitet som i mångordig kurialstil utfärdades av påven 1477 tilldelade generöst men, som det tycks i den nutida läsarens ögon, lite förstrött, lärarna och studenterna i det ”upsaliensiska studieskrået” samma friheter som hade tillförsäkrats de äldre universiteten i Europa. Vilka friheterna var preciserades inte; däremot omtalades de med desto fler synonymer: prerogativer, privilegier, försteg, förmåner, bevillningar, friheter, undantag, immuniteter, värdigheter och favörer.⁷ Men det framgick i alla fall av bullan att ärkebiskopen skulle vara kansler och skydda magistrarnas, doktorernas, skolarernas och studenternas friheter, utdela grader och handha rättskipningen.

Det fanns under medeltiden en term för sambegreppet av de här friheterna, nämligen *libertas scholastica*, de lärdes frihet, alltså ännu inte den akademiska friheten. Denna frihet var koncipierad i analogi med *libertas ecclesiastica*, den kyrkliga friheten, som innefattade de rättigheter kyrkan åtnjöt. Några friheter avseende studie- och lärarverksamheten ingick inte i denna skolastiska frihet.⁸ De medeltida universitetsstudierna var strängt reglerade. De byggde på ett begränsat antal texter som skulle föredras och kommenteras normativt av lärarna, dvs. de skulle ge auktoritativa och dogmatiskt korrekta svar på problem som texterna väckte. Visserligen öppnade den metod man använde för kritiska frågor. Disputationen, den organiserade diskussionen av de frågor som växte fram under föreläsningarnas textkommentarer, utgjorde en arena där kritiska frågor kunde tas upp för att ges förhoppningsvis auktoritativa svar.⁹ Där det inte lyckades, riskerade frågandet att äventyra renlärigheten. Det finns åtskilliga exempel på intellektuella konflikter vid de medeltida universiteten som vittnar om att det fanns ett fritt tänkande som måste hållas under uppsikt. Otvivelaktigt ligger också ursprunget till den vetenskapliga traditionen i Europa i den medeltida skolastiken. Men den potentiella frihet denna rymde hade inte stöd i några statuter eller privilegier utan var en funktion av att tänkande människor över huvud taget tilläts komma samman och av den metod de råkade hantera kunskapen med.

De tyska universiteten

Termen akademisk frihet, *libertas academica*, tycks inte ha gjort entré förrän på 1500-talet. Den hade i princip bäring på hela universitetskorporationen men kom att särskilt förknippas med studenterna. Primärt bestod den i en förändring av studenternas villkor och ställning men den var också indirekt relaterad till de stora idéerna i tiden, reformationen och humanismen. Tydligast var förändringen i Tyskland. Där infördes en ordning som inte bara blev bestämmande för universiteten i det lutherska Nordeuropa under de följande århundradena utan också – vilket är intres-

sant – föregrep den kreativa utveckling de tyska universiteten skulle undergå decennierna runt 1800.¹⁰

Studenternas disciplin har långt fram i tiden varit ett problem i universitetshistorien. Också medeltidens studenter var bråkiga, men deras självsvald hämmades av att flertalet av dem bodde i ett slags internat kallade *bursi* eller *collegia*, där de var strängt övervakade och utstyrda i enhetlig klädsel. Detta ändrades under lutherska reformationen, som först frambesvor en kris i undervisningsväsendet och sedan föranledde en reorganisation av det. Luthers till en början omstörtande budskap skrämde i början på 1520-talet bort studenterna från universiteten; det låg i luften att Bibeln var tillräcklig för en rätt religion, medan Aristoteles i synnerhet men också den övriga lärdomen var onödiga. Studentantalet, i Wittenberg och på andra håll, sjönk drastiskt. Det föranledde reformer. Studenterna skulle inte längre behöva betala för sin undervisning i *artes*-fakulteten, vilket de tidigare gjort. Det inrättades offentliga, avgiftsfria föreläsningar som gavs av lärare som universitetet avlönade. Samtidigt avvecklades *bursi* och kollegierna, studenterna fick bo var de ville; också den enhetliga klädseln avskaffades. Studenterna återvände, Luther upphörde med sin kritik av den organiserade lärdomen och Philipp Melanchthon inledde uppbyggnaden av ett utbildningsväsen som skulle förse protestanterna med välutbildade präster. Gymnasier inrättades, där eleverna förbereddes för universitetsstudierna, *artes*-fakulteten stärktes genom att den fick fast avlönade lärare som inte längre kallades magistrar utan professorer. Fakulteten själv bytte namn till filosofiska fakulteten och fick ett delvis nytt innehåll genom att nya discipliner tillfördes: retorik och poesi, grekiska, hebreiska och historia. Sammantaget innebar detta en uppgradering av den filosofiska fakulteten och en höjd status inte bara för dess professorer utan också dess studenter.¹¹ Analogin mellan dessa förändringar och de i det tyska universitetsväsendet tre sekel senare är påtaglig: studiernas höjande genom nya ämnen, studenternas frigörelse, den filosofiska fakultetens uppgradering, alltsammans i en ideologisk infattning: på 1500-talet reformation och humanism, på 1800-talet idealism och nationalism.

Humanismens roll i förändringen skall inte underskattas. Humanisterna – läs Erasmus, Johann Reuchling, Ulrich von Hutten m.fl. – föraktade skolastiken med dess förment sterila logikstudium som förkvävde både teologin och studiernas moraliska nytta. Det fanns i den humanistiska förkunnelsen ett radikalt stråk med litterära och filosofiska frihetsanspråk som ställde snillet hos den lagerkransade skalden – *poeta laureatus* – mot den förtorkade lärdomen hos universitetens graderade magistrar och doktorer.¹² Den kritiken satte egentligen hela lärdomsväsendet i fråga – man kan jämföra med idéerna om examensfria universitet i början av 1800-talet – men fullföljdes inte; istället införlivades humanismen med universitetet. Där gjorde den sig gällande i ett förändrat språkbruk. Studenterna var inte längre *scolares*, sedan gymnasierna tillkommit. I stället

var de medlemmar i en gemenskap som kläddes i romerska termer: de var *cives academici*, akademiska medborgare i en akademisk *respublica*, där också professorerna var medborgare men samtidigt en kollegialt styrande *senatus*. Tillsammans kunde professorer och studenter benämnas *commilitones*, medkämpar, ett ord som i framför allt tysk akademisk tradition kunnat åberopas när man velat peka på gemensamma mål och ideal för studenter och lärare.¹³

Det humanistiska inflytandet får man också tillskriva att universiteten började kallas för akademier. Ordet *academia* fanns under medeltiden, med referens till Platons akademi, likaså adjektivet *academicus* i betydelsen lärd.¹⁴ Nu överfördes dessa ord till universiteten, i synnerhet de protestantiska. När detta förändrade språkbruk tog sin början och vilka motiven exakt var, är oklart, men den humanistiska aversionen mot det skolastiska arvet i universiteten har sannolikt varit av betydelse. Ordet akademi hade antika konnotationer och kunde associera till frihet. Det har även senare i olika sammanhang tillgripits för att markera distans till universitetens förment föråldrade och medeltida organisation. Bland annat återkom det i inläggen om universitetens reformering i början av 1800-talet.¹⁵

Ordet *universitas* fördrevs inte helt, men trängdes tillbaka i språkbruket. En rent lingvistisk fördel som sannolikt bidrog till akademi-ordets framgång var att det var lätt att bilda ett adjektiv – *academicus*, akademisk på det; *universitas* däremot låter sig inte så lätt förses med ett adjektivsuffix. Universiteten i det protestantiska Tyskland och Skandinavien under 1500-, 1600- och större delen av 1700-talen benämndes akademier. Det hette alltså *Academia upsalensis*, på svenska ”akademien i Uppsala”, *Academia aboensis* eller ”akademien i Åbo”. Först när olika slags akademier inrättades under 1700-talet fick universiteten återta den medeltida benämningen.

Den akademiska frihet som på det här beskrivna sättet etablerades både organisatoriskt och språkligt i början av 1500-talet kom i första hand att förknippas med studenterna. Universiteten som korporationer hade genom sina privilegier sina friheter, i pluralis, men studenterna hade den akademiska friheten, i singularis. Uttryckt i begreppshistoriska metodtermer var den akademiska friheten en hypostasering eller upphøjelse av de konkreta juridiska friheterna till ett kollektivsingular. Upphøjelsen gav den akademiska friheten ett symboliskt och ideologiskt innehåll. Man kan dock diskutera om den också innebar en förädling, ty studenternas *libertas* kände inga gränser och riskerade ständigt att slå över i *licentia*, vilket brukar översättas till svenska med ”självsvåld”. Den akademiska friheten var därför ett problematiskt begrepp; den ansågs skadlig av många och omtalades ofta i negativa termer.

I och för sig kunde någon gång den kritiserade friheten avse sådant som sedermera kommit att associeras med akademisk frihet i positiv bemärkelse. En kritisk kommentar från 1581 om förhållandena vid det katolska uni-

versitetet i Ingolstadt antyder, att där rådde ett slags *Lernfreiheit* som iakttagaren ogillade: man höll på att få ”en sådan där fri akademi där man läste vad man ville utan hänsyn till vad som är nyttigt för studenterna”.¹⁶ Men i normalfallet var det högst påtagliga och entydigt negativa disciplinförseelser som föranledde talet om akademiskt självsvåld i stället för frihet. Superi, slagsmål, horsbrott och bruk av vapen, inklusive skjutvapen, var vanligt förekommande företeelser vid de tidigmoderna universiteten. Betingelserna inbjöd till bråk. Studenterna var unga, ofta ännu i tonåren. De kom från skolans tvång och levde under några år utan vare sig skollärares eller föräldrarnas övervakning. Genom den så kallade depositionen, ett slags reningsrit som nya studenter fick genomgå, hade de genom mer eller mindre pennalistiska procedurer avlagt sin råa och obildade natur och blivit akademiska medborgare. Som sådana stod de i strukturell motsättning till ungdomarna i universitetets omgivning. Slagsmål mellan studenter och hantverkargesällar var återkommande inslag i den akademiska kulturen. Härtill kom de adliga studenterna, vilka i kraft av sitt stånd hade särskilda privilegier som gav dem ett försteg också framför professorerna; de gick exempelvis före dessa i de akademiska processionerna. Adelsstudenterna, som ofta åtföljdes av privatlärare och ibland också av betjänter till universitetet, adderade således sin ståndsfrihet till den akademiska friheten; det gjorde dem mindre benägna att underordna sig de akademiska myndigheterna.

Också när den akademiska friheten inte gick till överdrifter rymde den en självmedvetenhet och en arrogans som snarare tog sig uttryck i markeringar av socialt självförtroende än i manifestationer av intellektuella eller kritiska ambitioner.¹⁷ Den tyske författaren Eberhard Happel gav 1690 ut bok med titeln *Der akademische Roman*, som är en barock textkomposition som blandar fantastiska äventyr och skabrösa historier med till synes sakliga upplysningar om förhållandena vid universiteten. Bland annat ägnar Happel stort utrymme åt att räkna upp de friheter som kejsare, kungar och furstar i alla tider har medgivit studenterna. De räknas upp i en katalog om 180 nummer. Intensionsdjupet med uppräknningen är oklart. Somliga friheter är triviala eller knappast rättigheter alls, andra verkar studentikost paradiska, andra åter seriösa; några förutsätter uppenbarligen adliga studenter. Men sammantagna uttrycker de den korporativa studentidentiteten, med taggarna riktade åt långivare, föräldrar och professorer. Några exempel: Fattiga studenter kan inte tvingas till arbete, liksom inte heller adliga. En lärd student föredras framför en okunnig doktor. Fadern måste i början av varje månad betala sonen hans underhåll. Studenter som inte lyder rektor förlorar inte sin ära, även om de bryter mot studenteden. En student vars värdighet och skicklighet är allmänt bekant skall inte examineras. En student kan vägra att bli examinerad av en okunnig doktor. Den förtroligaste vänskap uppstår ur jämlikheten mellan studenterna. Studenter är befriade från alla skatter och arbetsupp-

gifter som stadens borgare är skyldiga att utföra. En student som alldeles ger studierna på båten förlorar sina friheter men får behålla dem om han besöker skolor eller studerar hemma, särskilt om han är litet till åren.¹⁸

Svenska exempel

Vänder vi oss så till förhållandena vid de svenska universiteten är den akademiska frihetens utgestaltung inte annorlunda, om också inte lika tydligt artikulera. När lärdomsväsendet i Sverige byggdes ut under 1600-talet, med upprustningen av Uppsala på 1620-talet, inrättandet av de nya universiteten i Dorpat (1632) och Åbo (1640), förvärvet av universitetet i Greifswald genom westfaliska freden 1648 samt slutligen det nya lärosätet i Lund 1668, var det tyska inflytandet självklart. Strukturen med gymnasier som förberedelse för universitetsstudiet övertogs från Tyskland, styrelseformerna och undervisningsformerna likaså. Professorer hämtades från Tyskland; flera av de ledande akademikerna i Sverige under 1600-talet kom från därifrån – Johannes Loccenius och Johannes Scheferus i Uppsala, Lars Luden i Dorpat, Samuel Pufendorf i Lund, med flera. Också de akademiska strider som utspelades var importerade från kontinenten. Studentkulturen var likaså i stor utsträckning densamma som i Tyskland. Det gäller även disciplinproblemen, med konflikter mellan studenter och gesäller, bråk på gatorna, superi och skörlevnad.¹⁹ Vid de svenska lärosätena kompletterades rivaliteten mellan de akademiska medborgarna och stadsborgarna av de regionalt betingade motsättningarna mellan studentnationerna. Liksom i Tyskland fanns det också adliga studenter, särställda inte bara i förhållande till de ofrälse studenterna utan också gentemot professorerna. De hade ofta en ledande roll i bråken. I konstitutionerna för Uppsala universitet påtalades särskilt den dåliga vanan att ”nattetid utkasta blykolor i staden”, dvs. skjuta med bössa; den bestraffades med relegation.²⁰ Den akademiska jurisdiktionen hade alltså mycket att göra men fick vara återhållsam med påföljderna, särskilt mot adelsmännen, men även mot de gemena akademiska medborgarna. De kunde sättas i universitetets arrest, ”karkern” eller ”prubban”, men trots sin ungdom inte pryglas; kroppsstraffet hörde skoldisciplinen till och tillämpades inte på akademiska medborgare. Den särskilda rättsliga ordning som gällde för studenterna var i och för sig ett tvingande disciplinmedel men samtidigt också ett privilegium de åtnjöt jämfört med andra ungdomar. På föreläsningarna tilltalades de med ord som signalerade jämlikhet: *domini*, ”herrar” och *commilitones*.²¹

I enlighet med dessa förhållanden var den akademiska friheten, liksom i Tyskland, en problematisk företeelse som i första hand förknippades med studenterna. Den var inte ett honnørsord och tycks inte ha tagits upp i den offentliga diskursen sådan den kan avläsas i titlarna och rubrikerna på orationer, dissertationer och föreläsningar.²²

Ändå var den akademiska friheten uppenbarligen ett bekant begrepp som inte behövde presenteras när den omtalades. I ett förslag till förändringar i de akademiska konstitutionerna från 1722 klagade konsistoriet i Lund över att studenterna har för mycket frihet att läsa och studera efter behag på grund av den frihet för dem det talas om.²³ Den akademiska friheten var tydligen något som studenterna gärna hänvisade till för att motivera sitt fria studieval. Konsistoriet tillade att denna skadliga frihet var ett arv från den påviska tiden, en tvivelaktig anklagelse sakligt sett, men i överensstämmelse med det anti-katolska språkbruk som var gängse i tiden. Det kan synas som om de lundensiska professorerna här motsatte sig en tidig version av den *Lernfreiheit* som så småningom skulle proklameras som symbolen för studenternas intellektuella frihet, men sannolikt var det en allmän oordning och brist på konsekvens i studierna de klagade över. Det framgår också att man haft problem med adliga studenter som duellerar och begår andra grova förseelser; studenternas vördnad för den akademiska senaten måste öka.

Ett annat exempel som visar att studenternas akademiska frihet var ett etablerat men samtidigt problematiskt fenomen ger Olof Rudbeck i ett brev till Uppsala universitetets rektor 1661. Här är dock anslaget mer ambitiöst än i lundensarnas entydigt negativa lägesbeskrivning. Man måste låta studenterna se, säger Rudbeck,

att de äro komna från skolornas trældom till Academisk frihet inte att hava frihet i odygds övning, utan att där hava frihet att söka bliva och kallas rätta människor, det är Guds beläte, som bestod i visdom och förstånd.²⁴

Rudbeck är medveten om att den akademiska friheten ofta slår över i självsvåld men formulerar också tanken att tillvaron vid universitetet ger möjlighet till moralisk och intellektuell utveckling. Ordet bildning var inte myntat vid den här tiden, men det är onekligen vad det är fråga om, med en kristen accent – Guds beläte – och sannolikt också en teknisk-praktisk nyans, ty Rudbeck hade idéer om att universitetet också skulle tillhandahålla olika slags ingenjörskunskaper.²⁵ Citatet tydliggör också hur viktig övergången från skolans tvång till universitetets frihet ansågs vara, den övergång som manifesterades i depositionens initiationsrit och den förändrade bestraffningen av disciplinbrott: att den förnedrande kroppsagan ersattes av den tillfälliga inspärningen i universitetets arrest.

Rudbeck-citatet visar, menar jag, att det ändå fanns en normativ föreställning om den akademiska friheten som en möjlighet till bildning och förädling. Begreppet är då pedagogiskt i vid mening, snarare än vetenskapligt. Förutom denna potential hos begreppet visar också Rudbecks formulering, och än mer skrivningen i Lunds konsistoriums betänkande, att föreställningen om akademisk frihet fanns i universitetets vardag.

Men frasen var inte frekvent i de officiösa akademiska genrererna. Orsaken

var dess labilitet och närhet till studenternas självsvåld. Vad som däremot omtalades i officiella sammanhang var universitetets friheter, alltså dess privilegier, vilka överheten hade att bekräfta när regenterna skiftade; det var friheterna att undervisa, att utdela grader, att utöva den akademiska jurisdiktionen samt friheten från skatter.²⁶ De akademiska friheterna var konkreta och jämförelsevis oproblematiska; den akademiska friheten däremot var notoriskt vag och prekär.

Filosofisk frihet

Professorernas frihet avser de akademiska lärarnas rätt att bestämma över innehållet i sin undervisning och att fritt presentera sitt vetande utan att bindas av auktoriteter. Denna frihet kallades under den tidigmoderna perioden inte akademisk frihet utan filosofisk frihet. Den förknippas i historieskrivningen i första hand med filosofer utanför de akademiska murarna som Campanella, Descartes och särskilt Spinoza, vars frihetsbegrepp innebar en långtgående emancipation av tanke och tal i opposition mot religiös och även politisk auktoritet.²⁷ För svenskt vidkommande finns Stiernhielm som exempel på krav på filosofisk frihet.²⁸ Men den var i hög grad en angelägenhet också vid universiteten, där de latinska benämningarna på den är vanliga: *libertas philosophica* eller *libertas philosophandi*.

Den filosofiska friheten fanns i princip inte under medeltiden – även om som nämnts disputationformen i praktiken gav utrymme för den – och den uppmuntrades strukturellt sett inte heller av humanismen, som var uppfylld av respekt för de antika romerska och grekiska texterna. Den akademiska undervisningen med humanistiska förtecken var egentligen en fortsättning av de medeltida skolastikernas textkommentarer, fast med ett annat texturval än det medeltida. När man började hävda principen om filosofisk frihet var avsikten i första hand att de lärde inte skulle behöva följa en bestämd auktoritet utan fritt kunna välja det som syntes vara med sanningen och förnuftet överensstämmande. Den förste som i det sammanhanget talade om *libertas philosophandi* var Petrus Ramus (död 1572), vars insats i begreppets historia tycks vara förbisedd.²⁹ För Ramus gällde – liksom för Luther, fast med andra motiv – främst att bli av med Aristoteles välde i filosofin och att bereda plats bland de akademiska disciplinerna för andra, mer praktiskt inriktade ämnen än de skolastiska. Ramus ivrade för praktisk matematik och ville reformera logiken och retoriken. I Gustav II Adolfs bekräftelse av Uppsala universitetets privilegier år 1612 talas det om att Uppsala akademi ”utan någon smälek” skall få ”bruka den rätta *libertate philosophica*, som nu i alla andre lovlige Akademier sedvanlig är”.³⁰ Formuleringen var nog inte Gustav II Adolfs utan hans lärare Johan Skyttes, som var varm anhängare av Ramus och försökte genomföra dennes program vid de svenska högskolorna. Orden återkom inte när privilegierna förnyades och preciserades 1625.³¹

Ramus frihet var snarare pedagogisk än filosofisk och uttryckte kravet på nytta mer än sanningslidelse. Mer filosofisk substans fick den i den tilltro till förnuftet och det tvivel på auktoriteterna som uppammades av den rationalistiska stilen i 1600-talets filosofi. Att inte svära på magisterns ord, inte slaviskt följa en auktoritet, inte försvärja sig åt någon bestämd filosofisk sekt utan förlita sig på förnuftet blev i början av 1700-talet standardfraser i den akademiska diskursen i Nordeuropa; det nya universitetet i Halle, grundat 1694 med Christian Thomasius som sin klarast lysande stjärna, gick härvidlag i täten.

Men denna filosofiska frihet var förstas inte oinskränkt. Den uppmunttrade på sin höjd professorer att ta in nya och gagneliga kunskaper i undervisningen men inte till principiell tankefrihet. Kravet på teologisk renlärighet vållade konflikter; strider om Descartes filosofi utkämpades vid universitet i Holland, Tyskland och Sverige under 1600-talets senare hälft. Naturrätten, med sin lära om fördrag mellan överheten och de styrda, rymde tolkningsmöjligheter som kunde uppfattas som förgripliga i absolutistiskt styrda stater. I Uppsala utspelades under årtiondet kring 1690 kontroverser om både Descartes filosofi och naturrätten som illustrerar den filosofiska frihetens villkor. Prästeståndet i riksdagen och teologerna i Uppsala ville förbjuda den cartesianska filosofin, dels därför att dess astronomiska världsbild stred mot Bibeln, dels därför att den satte åsido den aristoteliska logik och metafysik som var teologernas redskap i dispyterna med andra trosriktningar. Förslaget vållade en dramatisk strid, med rätta ryktbar i svensk lärdomshistoria, som avgjordes med en tvetydig kunglig resolution 1689.³² Naturrätten vållade inte lika stora konflikter men blev kontroversiell 1691 i samband med en disputation om statsmaktens ursprung, där författarens teokratiska förklaring att statsmakten har sitt omedelbara ursprung i Gud sattes i fråga med naturrättsliga argument. Det vållade uppståndelse och stränga tillrättavisningar från Stockholm, inklusive hot om utebliven befördran för den som framhärddade i farliga meningar och ordasätt.³³

Vi behöver inte följa turerna i dessa strider – de är väl utredda –, bara notera språkbruket. De som angrep de nya lärororna gjorde inga försök att ens hyckla om någon frihet i den intellektuella verksamheten. De talade om självsvåld i filosoferandet och även disputerandet (*licentia philosophica, licentia disputandi*), om skadliga ”noviteter” och ”onödiga nyheter, om *errores* och *haereses* (kätterier) och ”irriga och farlige meningar”, om ”anstötligheter” och ”sällsamma positioner” och ”förvetenhet att grubbla i teologiska saker”.³⁴ Cartesianismens försvarare använde inte frasen filosofisk frihet men gjorde gällande – med ett argument som redan Galilei använt – att Bibelns auktoritet bara gällde i frågor om tron och frälsningen men inte i naturvetenskapen, i vars utgrundande man inte skulle vara någons slav utan låta förnuftet tränga fram så långt det förmådde. Ett viktigt argument, med utsikter att vara verksamt hos den världsliga

överheten, var att de länder som var under påvens välde, Spanien i synnerhet, hamnat på efterkälken därför att de inte tillät nyheter i filosofin. Engelsmän och holländare filosoferar utan hänsyn till religionen, sade medicinprofessorn Andreas Drossander i en föreläsning, medan tyskar, italienare, spanjorer och fransmän anpassar sig till den och därmed är mindre framstående.³⁵ Formuleringarna blev ibland skarpa: teologernas förslag att de skulle få förbjuda filosofiska avhandlingar och förhandsgranska vilka böcker man föreläste över i filosofiska fakulteten ”äre med frije universiteter intet compatible”, konstaterade medicinarna.³⁶ Uttrycket ”fria universitet” – alltså här inte ”akademi” – antyder ett nytt tonfall, föreställningen om en intellektuell frihet, och inte bara en korporativ, för universitetet som kollektiv.

De som anklagades för farliga meningar om statsskicket försvarade sig egentligen inte alls. Den mest frispråkige av dem, Eric Castovius, hade visserligen uttalat sig i starka ordalag under den famösa disputationen om statsmaktens ursprung 1691 och förklarat att det vore hädelse att förneka naturtillståndets jämlikhet samt att det som är sant inte kan vara farligt. Men, förklarade han efteråt inför konsistoriet, det hade han bara sagt för opponerandets skull utan allvarlig avsikt³⁷; det var en utväg som disputationens struktur med sin argumentation *pro et contra* alltid medgav den som var oförsiktig eller ville provocera. När det gällde politiska förhållanden var kravet på följsamhet strängare än för religionens del. Kronan var mäktigare än kyrkan. Ingen försvarade filosofisk frihet i den politiska undervisningen, inte heller de ledande på området. Samuel Pufendorf, som hade varit professor i Lund och fortfarande på 1680-talet låg i fejd med tyska teologer, formulerade effektivt och realistiskt den framstegsbejakande ståndpunkten om de s.k. noviteterna, med dess givna begränsningar:

Vi vet att ingenting behöver förnyas i den sanna religionen, som stöder sig på Guds ord. Det är också ett brott att söka förändra något i staten. Men i de discipliner som är underkastade förnuftet förtjänar man mer beröm för snille och flit ju mer nytt man finner.³⁸

Pufendorf gör den viktiga avgränsningen mellan den uppenbarade religionen som är slutgiltigt given och förnuftets domän där nyheter är välkomna. Men också politiken är ju ett kunskapsområde som är underkastat förnuftet, vilket Pufendorf ofta underströk men här glömmer.

Utslaget i striden om Descartes filosofi 1689 gick de konservativa till mötes så till vida att ingenting i Bibeln fick underkastas filosofisk kritik, inte bara det som rörde tron och religionen utan också Bibelns övriga innehåll eftersom det ofta är skrivet för att visa Guds makt och härlighet. Men i övrigt tilläts filosofins fria bruk; den nya filosofin förbjöds alltså inte och de lärde uppmanades att fortsätta utleta sanningen med goda skäl och experiment.³⁹ Resolutionen satte inte stopp för vetenskapen men ålade den filosofiska friheten tyglar som kan te sig hårda men i den akademiska

praktiken var ganska lätta att finna sig i. Det repressiva tonfallet mildrades också ganska snart. Från Tyskland lånades in den s.k. eklektiska filosofin, som innebar att man utan förutfattade meningar och utan att ansluta sig till någon bestämd skola – således varken Aristoteles eller Descartes – valde ut de påståenden som kunde accepteras av förnuftet. Att vara eklektisk var alltså någonting positivt och ställt i motsats till osjälvständigt sektfilosofierande.⁴⁰ Detta kunde beskrivas som *libertas philosophandi*, dock med reservation för att friheten inte innefattade teologin och politiken. Den politiska kontrollen av akademien fortsatte också sedan det karolinska enväldet avlösts av det frihetstida statsskicket, även om nu den naturrättsliga statsläran var fullt ut accepterad. Den bekanta processen mot Johan Ihre 1743 och uppståndelsen kring Petter Forsskåls avhandling om den borgerliga friheten 1759 visar att ingen avgörande förändring skedde. Tryckfrihetsförordningen 1766 innebar att det allmänna klimatet blev friare, vilket fick återverkningar också vid universiteten. Men vad som där avhandlades blev under det senare 1700-talet av mindre politisk betydelse, eftersom den spirande tidningspressen blev en viktigare arena för opinionsbildning än universiteten. Omkring sekelskiftet 1800, under de sengustavianska ”järnåren”, skärptes myndigheternas kontroll av universiteten igen, av fruktan för revolutionära, franskinspirerade stämningar. Vid det laget hade en annan, mer praktisk och konkret dimension av den akademiska friheten börjat ta form.

Frihet i det akademiska arbetet

I mitten av 1700-talet framträder en ny aspekt av den de lärdes frihet, som inte primärt har med tankefriheten och dess konfrontationer med makten att göra. I stället gäller den de lärdes arbetsvillkor och hotet kommer snarare från en byråkratisk än en åsiktskontrollerande överhet. Det är en mindre dramatisk konflikt mellan akademikerna och staten, men den pekar på viktiga förändringar i den akademiska kulturen som förebådar 1800-talets reformer.

Under frihetstiden intervenerade överheten mer energiskt och proaktivt i universiteten än tidigare. Tidens ledstjärna var utilitistisk eller merkantilistisk och universiteten ansågs i högre grad kunna bidra till landets ekonomiska förkovran genom att ta upp nyttigare ämnen i sin repertoar och mer direkt förbereda studenterna för tjänst i olika ämbetsverk, alltifrån kyrkan till Kommerskollegium. Den berömda Uppfostringskommissionen, som tillsattes 1745, hade långtgående planer på att förvandla universiteten till yrkesinriktade högskolor, planer som ligger långt från alla varianter av den akademiska friheten.⁴¹ Den ville också se förändringar i riktning mot en modernare akademisk kultur: mer träning av studenterna i självständigt tänkande i stället för minneskunskaper, mer av vägledning i mindre grupper och mindre av föreläsningar. För professorernas del föreslogs att de

regelbundet borde författa eller översätta skrifter i nyttiga ämnen, således en propå om att något mer borde ingå i deras åliggande än bara traderandet av kunskap. I detta låg också en antydning om att professorerna borde tävla med varandra. Tanken avvisades emellertid av kommissionen själv; den skulle väcka avund och missämja, befarade man.⁴²

Uppfostringskommissionen hade alltså en del framåtsyftande idéer. De flesta av dem blev det inget av; i stället yttrade sig 1700-talets universitetspolitik i kitsliga och byråkratiska kontrollåtgärder som påtvingades lärosätena: redovisning för utförd undervisning, böter för uteblivna föreläsningar, täta examinationer, inriktning av undervisningen på det väsentliga, helst i form av korta översikter, begränsning av studietiden – en professor borde hinna igenom hela sitt läroombåde på ett år – införandet av snabbexamina för dem som avsåg att tjänstgöra i de centrala ämbetsverken, med mera.⁴³

För de lärde kändes dessa inskränkningar mer tryckande än begränsningarna i den filosofiska friheten. De förnams desto mer som den akademiska verksamheten av inre kraft var stadd i förändringar som innebar en fördjupning och differentiering av undervisning och studier. Somliga discipliner utvecklades till specialiteter, i första hand naturvetenskaperna, men också inom humaniora fanns tendenser till att professorerna förmedlade ett vetande som gick utöver vad som krävdes för den allmänna lärda orientering som den traditionella akademiska bildningen rymde. De formella kunskaperna – logik, retorik, latin – som spelat stor roll tidigare, förlorade i betydelse till realkunskaperna och bruket att byta lärostolar under den akademiska karriären mot en professur i teologi upphörde. Röster höjdes även för att skilja mellan de naturvetenskapliga och de humanistiska ämnena i filosofiska fakulteten. Också kraven på studenterna förändrades; man lade mindre vikt vid det universella vetandet om den filosofiska fakultetens alla discipliner och förväntade att de skulle fördjupa sig i några huvudämnen i stället.

Trycket från staten föranledde också en diskussion och reflexion över den egna verksamheten som var någonting nytt. 1769, i samband med att kronprins Gustav i sin egenskap av kansler besökte Uppsala, fick professorerna tillfälle att kommentera situationen vid universitetet. Protokollet från överläggningarna trycktes och utgör en intressant källa till förståelsen av rådande akademiska värderingar och ambitioner vid denna tid. Den av professorerna som mest kategoriskt och intressant yttrade sig om läget var Linné, universitetets främste medlem som bedrev forskning i nutida mening så till vida som han strävade att bidra det gemensamma vetandets tillväxt. Han artikulerade åsikter som ter sig moderna och anteciperade, utan att tala om vare sig akademisk eller filosofisk frihet, flera åsikter som skulle förstöras till teman i början av 1800-talet.

Linné menade att lärarna ställts ”på militärisk fot, såsom i ryska akademierna” genom den kontrollverksamhet som införts. Professorerna skall

räkna studenterna på föreläsningarna, bedöma deras flit och rapportera skriftligen. Själva skall de kontrolleras av dekanen och böta om de missar en föreläsning. Sådan övervakning skadar vetenskaper, vilka vill ”upmuntras, ej tvingas”. Studenterna bör få frihet i sina studier, ”läsa och höra hwad de behaga, wälja thet som bäst smakar utan examina, utan twång.” Lärarna skall inte ge för mycket undervisning, en föreläsning och ett privat kollegium om dagen är nog, annars hinner man inte förbereda sig ordentligt och blir ”en usel professor”. Linné klagar vidare över att för mycket tid går åt till sammanträden i konsistoriet och över att det blir för många avbrott i undervisningen till följd av helg- och festdagar. Han gör även, i karaktäristiskt expressiva formuleringar där det knakar i syntaxen, ett utfall mot det ceremoniella inslaget i den akademiska kulturen. Det är för mycket ”bång” i samband med promotionerna:

Ty nu skal hela Academien röras, tå en enda må promovera. Klockorna gå, stycken skjutas, dyrare Musique än hela acten uppföres, alla lectioner cessera, alla professorer wara tilstådes; en widlyftig oration utarbetas, programmer tryckas, Cursorer uti leverie, med wakt, paradera.⁴⁴

Det mesta av Linnés klagomål riktar sig mot den byråkratiska tvångströjan och därmed mot ett förhållandevis nytt fenomen i universitetsvärlden. Kontrollåtgärder hade förekommit tidigare i form av censuråtgärder och krav på rapportering av utförd undervisning men drevs nu med större energi, motiverad inte bara av vaksamhet mot ideologiska avvikelser utan också av misstro mot de akademiska studiernas innehåll och universitetets förmåga att förse landet med önskvärd kompetens. Det är att märka att Linné vände sig även mot yttringar av den akademiska kulturen som hörde till universitetets traditionella karaktär av skrå: de många helg- och festdagarna⁴⁵ och ståten vid promotionerna. Han företer attityden hos den akademiske forskaren som är intresserad av att driva sina studier och engagera studenterna utan att störas av vare sig byråkratiskt krångel eller traditionella riter. Konturerna skymtar av en modern akademisk profession. Man kan säga att han förespråkar *Lehr- und Lernfreiheit*. Men det sker inom ramen för 1700-talets merkantilistiska nyttoideologi och helt utan den retorik som åtföljde de idealistiska visionerna av universitetens bestämmelse som formulerades i Tyskland omkring sekelskiftet 1800. De visionerna aktualiserade den akademiska friheten som ett honnörsbegrepp, men nu syftande inte på studenternas tvivelaktiga frihet utan på den akademiska verksamheten över huvud taget.

Idealismens akademiska frihet

Den akademiska friheten blev alltså fullt aktualiserad i början av 1800-talet och det skedde i Tyskland, närmare bestämt i Preussen. I planeringen

och realiserandet av det nya universitetet i Berlin, grundat 1810, löpte filosofiska, pedagogiska och politiska tendenser samman i vad som kommit att kallas det humboldtska universitetsidealet, efter Wilhelm von Humboldt, kulturminister och ledande arkitekt bakom universitetsreformen. Det präglades av den filosofiska idealismen, grundad av Kant och utvecklad av hans efterföljare Fichte, Schleiermacher och Schelling, och det är lämpligt att kalla det universitet som explicit hyllade den akademiska friheten för det idealistiska universitetet.

Till det idealistiska universitetsidealet hör en rad sammanhängande moment.⁴⁶ För det första, att den filosofiska fakulteten uppgaderades, nu mer programmatiskt och genomgripande än under 1500-talets reform av de tyska universiteten. Enligt Kant skulle den filosofiska fakulteten ha en ny roll som bärare av ett universellt och kritiskt perspektiv på kunskapen. För det andra, att bildning blev ett mål för universitetsstudiet: undervisningen skulle inte i första hand tjäna till yrkesförberedande ”brödstudier” utan syfta till att utveckla studenternas själsförmögenheter och befordra deras personlighetsutveckling. I radikala uttolkningar innebar detta att examensväsendet ifrågasattes: studenten skulle inte studera med sikte på att lära sig vad professorn tänkte förhöra på, utan för att utveckla sig själv. För det tredje, en högre nivå på undervisningen: bildningsstudierna krävde föreläsningar som inte traderade standardiserat vetande i kompendieform utan visade hur kunskap blir till i en dynamisk process som studenterna borde få uppleva under föreläsningarna. För det fjärde det så omtalade frihetsparet *Lehr- und Lernfreiheit*: att professorerna utan inblandning skulle bestämma innehållet i sin undervisning och studenterna fritt få välja de studier som passade deras förutsättningar och strävanden bäst. Det fria studievalet markerade att studenterna var enrollerade i universitetets högre uppgift. Lärare och studenter hörde ihop i gemensam strävan efter sanning och bildning.

I Sverige var universitetsdebatten inte lika intensiv, men positioner liknande de tyska återfinns hos svenska akademiker. Tidigast och mest långtgående formulerades de av filosofen Benjamin Höijer och publicisten Gustaf Abraham Silfverstolpe, och de nya idéerna var sedan i omlopp under de intensifierade diskussionerna om det högre utbildningsväsendet under 1810- och 20-talen, där Geijer, Johan Gabriel Richert, Carl Adolph Agardh med flera deltog. Ordet *Lehrfreiheit* övertogs och blev på svenska ”lärofrihet”⁴⁷; studenternas *Lernfreiheit* fick däremot ingen motsvarighet på svenska.

Redan 1795 – faktiskt innan de viktigaste tyska inläggen formulerats – uttryckte Benjamin Höijer de nya tendenserna i en radikal vision av en högskola utan tentamina och examina. Målet för en sådan högskola var inte utbildning av ämbetsmän för olika verksamheter utan mänsklighetens och nationens förädling, ett mål som tarvade fullständig frihet. Lärarna – vilka inte behövde vara förordnade professorer utan vilka kompetenta

graduerade doktorer som helst – skulle fritt föreläsa över vad de ansåg mest gagnade detta mål, medan studenterna fick välja vilken undervisning de skulle gå på. Staten skulle tillhandahålla lokaler, bibliotek och annan infrastruktur, men inte betala ut löner. Lärarna skulle i stället få sin försörjning genom avgifter som studenterna erlade för undervisningen. Genom tävlan mellan lärarna skulle intresserade studenter söka sig till de bästa lärarna. Konkurrensen, efterfrågan på kunskaper i förening med lärarnas omsorg om sitt anseende bland akademiska kolleger, skulle ”gifva lif åt en högskolas alla göromål.”⁴⁸ Denna idé om den nivåhöjande tävlan inom universitetet, vilken som nämnts ovan hade framkastats i Uppfostringskommissionen men då avvisats, hade Höijer tagit över från de tyska universiteterna. Där hade det under 1700-talets senare del blivit vanligt att lärarna profilerade sig i både undervisning och tryckta skrifter.⁴⁹ Syftet var ursprungligen inte primärt att gagna vetenskapen utan det merkantilistiska att dra studenter till universitetet. I den idealistiska universitetsideologin förädlades detta motiv till att avse sanningssökandet, eller med Höijers ord, ”mänsklighetens och nationens förädling”.

Det fanns ett för den nutida betraktaren kanske oväntat inslag av marknadstänkande i denna bildningsidealism, vilket hänger samman med den tilltagande liberala kritiken av skråväsendet och av statligt reglerade ersättningar. I Sverige hade Anders Chydenius, den upplyste prästmannen, använt samma konkurrensargument i sin berömda och av humant patos fyllda skrift om husbönders och tjänstehjons naturliga rätt 1778. Han pläderade där för att drängars och pigors tvångsanställningar med reglerade löner skulle ersättas med fria avtal mellan individerna; på så sätt skulle goda arbetsgivare naturligen dra till sig de dugliga legohjonen till båtnad för båda parter.⁵⁰ Både Höijer och Chydenius väddade för att förverkliga sina mål till den kreativa tävlan som marknadsförhållandet skulle framkalla.

Höijer var jakobinskt radikal och länge motarbetad för sina åsikters skull. Hans vision av en fri högskola var långt från realiteterna men blev ändå en inspirationskälla för liberala kritiker av de existerande universiteterna under 1800-talets första decennier, i synnerhet av examensväsendet. Längre fram i seklet skulle idén om en examensfri högskola återkomma när man i Stockholm och Göteborg började diskutera inrättandet av högskolor utan fasta kurser och examina med ett utbud av föreläsningar med modernt innehåll i varierande ämnen. I rikets andra stad välvdes på 1870-talet planer på att skapa ”Göteborgs fria akademi” efter dessa riktlinjer, uppdragna av den liberala redaktören för *Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning* S. A. Hedlund.⁵¹ Det blev ingen fri akademi i Göteborg; när högskolan startades 1891 var det första man gjorde att ansöka om examensrätt, och så gjorde även högskolan i Stockholm efter att den första tiden efter sin tillkomst 1878 ha sökt klara sig utan att erbjuda studenterna examina.

Akademisk frihet och akademisk jurisdiktion

Högskoleprojekten i Stockholm och Göteborg blev bara ett tillfälligt sidopår i den akademiska frihetens historia. Huvudspåret låg i det ordinarie universitetsväsendet. Där blev den akademiska friheten under förra hälften av 1800-talet mer omtalad. Men den stod knappast i debattens centrum. Akut strid om den blev det bara i ett sammanhang som är signifikant därför att det belyser den akademiska frihetens korporativa, juridiska rötter i kontrast till den intellektuella frihet som aktualiserades i det idealistiska universitetet. Samtidigt handlar det då återigen om studenternas akademiska frihet, inte lärarnas.

Saken gällde den akademiska jurisdiktionen, den mest påtagliga av de juridiska friheter universiteten åtnjöt alltsedan medeltiden och ifrågasatt redan på 1700-talet. Frågan aktualiserades av en episod 1815 i Åbo, universitetet i det nyligen förlorade Finland, där studenterna protesterade mot att ärenden föranledda av deras sammanstötningar med stadens övriga ungdom i fortsättningen skulle avgöras av stadens poliskammare och inte av universitetets konsistorium. Studenterna befarade att de skulle möta mindre förståelse av polismyndigheten än hos sina lärare och uppfattade den införda förändringen som en kränkning av deras akademiska frihet. Tsar Alexander gick studenterna till mötes och upphävde förordningen.⁵²

Exemplet från Åbo aktiverade den liberala kritiken av den akademiska jurisdiktionen som symbol för de föråldrade universitetet. En statlig utredning tillsattes under ledning av den liberale juristen Johan Gabriel Richert. Den föreslog jurisdiktionens avskaffande. Konsistoriet i Uppsala motsatte sig detta i ett remissvar som i betydande grad var utformat av Erik Gustaf Geijer. Richert bemötte kritiken i en egen skrift, vilket föranledde Geijer att svara i arbetet *Nytt "Ett och annat" i anledning af den akademiska jurisdiktionen* (1825), en vidlyftig skrift där han utvecklade sin statsuppfattning och den akademiska friheten bara berördes i förbigående.⁵³

Richerts och kommitténs ståndpunkt var att den akademiska jurisdiktionen, alltså universitetets domsrätt över sina medborgare tillsammans med "polisen", universitetets lokala ordningsstadga, var medeltida kvarlevor från en tid då pennialism, bråk med gesäller och trakasserier av misshagliga professorer hört till den akademiska kulturen. Det behövdes numera ingen särskild juridisk ordning för universitetet; dess medlemmar var medborgare som alla andra invånare i landet och underkastade samma allmänna lag. Richert använde inte termen akademisk medborgare, men innebörden var att det begreppet inte hade någon realitet. För den akademiska frihetens del innebar detta att den inte hade någon juridisk dimension utan bara var en vetenskaplig frihet, bestående i lärofrihet och studiefrihet.⁵⁴

Geijer och konsistoriet i Uppsala å sin sida ville inte skilja den akademiska lärofriheten från den juridiska friheten. Geijer bestred universitetets

förankring i den katolska medeltiden. I stället betonade han som något avgörande den förändring universiteten i Tyskland genomgick i och med reformationen som beskrevs ovan (s. 42). Då släpptes enligt Geijer studenterna ur tvånget att bo tillsammans med sina lärare i kollegier (*Burse*) och blev fria "lärdomsidkare" lämnade åt sig själva att välja studier, hushållning och levnadssätt. Denna frigörelse från det kyrkliga bandet skapade förutsättningen för universitetet som statsorgan, dvs. en universell bildningsanstalt och plantskola för statens blivande ämbetsmän. Staten hade enligt Geijer ett särskilt förhållande till studenterna som var "den del av landets ungdom som den tagit under sin omedelbara uppsikt, alltså den som utbildas i statens offentliga läroverk." Detta statens "faderliga förhållande till studenterna" tog sig uttryck i övervakningen av studenternas disciplin, dvs. deras efterlevnad av konstitutionerna, vilken innefattade mer än den allmänna medborgerliga laglydnaden. Den juridiska akademiska friheten innebar att studenterna korrigerades och bestraffades, men det skedde i ett faderligt förbättrande syfte. Och då var den ett privilegium givet dem i kraft av deras särställning som föremål för statens särskilda omsorg i deras egenskap av blivande ämbetsmän.⁵⁵

Bakom resonemanget låg Geijers vid den tiden ännu konservativa och organiska åskådning, enligt vilken ämbetsmännen utgjorde det offentligaståndet som var skilt från det näringsinriktade, förvärvsinriktadeståndet. Det offentligaståndet skulle med hjälp av den bildning och de större perspektiv som universitetet tillhandahöll tjäna allmänintresset framför det enskilda. För att undgå denna bildning måste de förvisso också åtnjuta den akademiska frihetens vetenskapliga sida – Geijer var noga med den saken; den intellektuella friheten var på intet sätt underordnad den juridiska – men för sin funktion i staten behövde de också den disciplinerande frihet som låg i den akademiska jurisdiktionen.

Richert å sin sida företrädde den liberala uppfattningen enligt vilken staten består av sina individer som alla är underkastade samma lagar och där det inte finns utrymme för juridiskt särställda korporationer eller stånd. Han kunde därför renodla den akademiska friheten till en rent andlig företeelse och beskrev den också på ett sätt som kommer en ganska konkret och icke utopisk innebörd av begreppsparet *Lehr- und Lernfreiheit* nära. Den akademiska friheten är den

der både lärarne och de studerande läsa de böcker, en hvar sjelf finner tjenligast, der ingen viss ordning för studiernas gång bör vara i förväg utstakad, der de studerande höra hvilken eller hvilka lärare de behaga, utan att vara bundne till några bestämda lästimmar, der ingen studerande är pliktig att göra reda för sin läsning eller aflägga prof af sina framsteg, så vida han ej för något gifvet ändamål sjelf vill underkasta sig förhör, och der, framför allt, methoden ej bör syfta på inpreglande af lexor utan på en fri utbildning, efter hvars och ens hog och anlag.⁵⁶

Noteras kan att Richert hänvisade till Linnés ovan återgivna kritik av tvånget i studierna: Att de studerande få all frihet i studier, ”läsa och höra hvad de behaga”, välja ”thet som bäst smakar” utan ”examina, utan tvång” (se ovan s. 52). På motsvarande sätt gjorde också Geijer en intressant koppling bakåt i tiden när han betonade skiftet i universitetens utveckling som reformationen och statens maktövertagande över universitetet innebar. Det statens ”faderliga förhållande till studenterna” han åberopade var grundat i hans statsuppfattning men i och för sig inget nytt argument; övervakningen av studenterna i deras övergång från ungdomar till samhällsmedlemmar bestod idealt sett inte bara i disciplin och bestraffning utan också i sedlig fostran. Den akademiska frihet som omhuldades i det idealistiska universitetet var inte bara intellektuell utan också etisk, bildningen var moralisk, inte bara intellektuell.

Epilog

Begreppet akademisk frihet fick en tydligare kontur genom det universitetsideologiska nytänkandet i början av 1800-talet. Termen blev också mer frekvent.⁵⁷ Den förekom som beteckning för universitetets intellektuella autonomi men var ändå knappast central i språkbruket. Fortfarande tenderade den att mer syfta på studenternas frihet. Denna fick visserligen en ideal dimension under 1800-talet, då studenterna framställdes som ”ljusets riddarvakt” med en fras myntad 1848. Men fortfarande fanns associationen till studentens frihet från skolans tvång och föräldrarnas uppsikt och de därtill knutna disciplinproblemen. Den akademiska juridiktionen som en särskild rättskipning för universitetet som korporation avskaffades 1852, men ända till 1909 fanns en disciplinstadga kvar för att reglera studenternas uppförande. Så länge studenterna utgjorde en förhållandevis liten och urskiljbar grupp i samhället fortlevde denna student-korporativa konnotation av den akademiska friheten. En student kunde långt in på 1900-talet kallas för en ”liber studiosus” av en äldre farbror.

På 1960-talet började de reformer genomföras som beledsagat utvecklingen mot dagens massuniversitet. Den akademiska friheten var inte något hyllat begrepp i 1960- och 70-talens reformsträvanden. Universitetet ansågs inte vara i takt med tiden. Olof Palme talade 1967 om ”den akademiska republiken” som genom sin isolering hindrade nödvändiga förändringar.⁵⁸ Jämlikheten stod i fokus; universitetet skulle öppnas för nya grupper och demokratiseras. Språkbruk som antydde exklusivitet och traditionella privilegier var då inte gångbara; inte ens ordet universitet var riktigt aptitligt.⁵⁹ De nya studentkategorier som vann inträde vid universitetet kände knappast ett behov av att identifiera sig med traditionella akademiska värden. Och de kvinnliga studenterna, som i och för sig funnits vid universitetet sedan flera decennier, hade vid det laget insett att den traditionella akademiska friheten var manligt kodad.

Universitetsreformerna väckte som bekant protester; frågan om de fasta studiegångarna som inskränkte studenternas frihet att välja vad de ville läsa blev en stridsfråga i studentrevolten 1968. De fasta studiegångarna var onekligen ett angrepp på studenternas *Lernfreiheit* och det fanns i studentrevolten även andra idéer som kunde knytas an till det tidiga 1800-talets visioner av det fria bildningsstudiet utan yrkesmål. Men det föranledde ingen renässans för uttrycket akademisk frihet, som tycks ha varit socialt kontaminerat i studentrevoltörernas ögon; de ville ju för övrigt revolutionera betydligt mer än bara universiteten. Sven-Eric Liedman skrev 1984 en uppsats där han försvarade de fria studierna, men betecknande nog talade han bara om de fria fakulteternas långsamma död, inte om den akademiska frihetens.⁶⁰

Under de senaste decennierna har konjunkturen för den akademiska friheten vänt uppåt. Av nätets ordsökningsresurser att döma är akademisk frihet ett jämförelsevis vanligt honnörsord i samtiden och i nutida svenska.⁶¹ Oftast är innebörden vag och utan definition eller entydiga associationer. "Akademisk frihet" förekommer vanligen i samband med något annat positivt ord som "autonomi", "tolerans", "kvalitet", "kreativa miljöer", "kritiskt tänkande" eller "personlig utveckling"; vari den själv består bestäms inte närmare. Det har emellertid också kommit en del rapporter och debattinlägg med "den akademiska friheten" i titeln som vittnar om frasens attraktionskraft.⁶² Detta nya intresse är ett uttryck för oron för universitetens framtid i en värld av massutbildning och globalisering. Studenterna blir fler, yrkesutbildningen tilltar, universitetslärarna blir alltmer ansträngda, idén att undervisning och forskning skall höra ihop sitter trångt, forskningen finansieras externt och blir allt mer styrd utifrån, universiteten rankas och dras till ett marknadsorienterat beteende som är knutet till begreppet *new public management*. Också den klassiska forskarens principen om det förutsättningslösa sanningssökandet och vetenskap som organiserad skepsis kan uppfattas som hotad i en tid av postmodern vetenskapsideologi. Allt detta har aktualiserat grundläggande frågor om universitetens vara och uppgift och därmed om det gamla begreppet akademisk frihet. Studenternas frihet handlar det nu inte så mycket om – de är så många och mestadels så knutna till målbestämda utbildningar att talet om att välja sina studier för bildningens skull ter sig alltmer esoteriskt. Lärare och studenter kämpar knappast tillsammans längre, de är inte *commilitones*. I stället ligger tonvikten på friheten för den akademiska professionen, dvs. för lärarna och lärarna och framför allt forskarna.

Summary

Academic freedom before modernity. By Bo Lindberg. This paper deals with academic freedom in the early modern era in the Swedish context

with its German background. In the 16th, 17th and 18th centuries, academic freedom referred to the privileges of the universities and the students in particular. The language of academic freedom, including the word *academia* itself, was inspired by humanism. Privileges had little to do with intellectual freedom, but a strain of moral and intellectual betterment is nevertheless discernable in the concept. The intellectual freedom of academics was defined and defended under the label of *libertas philosophandi*. In the 18th century, a more modern academic consciousness emerged, not primarily related to *libertas philosophandi* but rather to the critique of the regulations of teaching and result reporting imposed on the universities by the authorities; Linnaeus appears as a defender of the *Lernfreiheit* of students, although not using the term. Around 1800, the corporative and intellectual concepts of academic freedom confronted each other in the debate about the academic jurisdiction, i.e. the right of the universities to judge offences of their members in their own juridical procedure. The academic jurisdiction was criticized by adherents of the new definition of academic freedom as *Lehr und Lernfreiheit* imported from Germany. In the late 1900s, under the influence of academic democratization, the phrase academic freedom faded away. Today, it has reappeared, not with regard to the students any more but to the role of the academic profession in the age of mass universities and new public management.

Noter

1. Uppsatsen skrivs inom ramen för projektet ”Tidigmodern akademisk kultur i Östersjöområdet”, finansierat av Östersjöstiftelsen.

2. T.ex. Eduard Horn: *’Akademische Freiheit’*. *Historisch-kritische Untersuchung und freimütige Betrachtung* (Berlin, 1905); Robert B. Sutton: “The phrase *libertas philosophandi*”, i *Journal of the History of Ideas* vol 14:2 (1953); Peter Classen: ”Zur Geschichte der ’akademischen Freiheit’, vornehmlich im Mittelalter”, i *Historische Zeitschrift* 1981. Ett svenskt bidrag med ett internationellt perspektiv är Peter Josephsons avhandling *Den akademiska frihetens gränser*. Max Weber, *Humboldtmodellen och den värdefria vetenskapen* (Uppsala, 2005).

3. Torgny T. Segerstedt: *Den akademiska friheten under frihetstiden* (Uppsala, 1971); idem: *Den akademiska friheten under gustaviansk tid* (Uppsala, 1974); idem: *Den akademiska friheten 1809–1832* (Uppsala, 1976).

4. Göran Blomqvist: *Elfenbenstorn eller*

statsskepp. Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schüück (Lund, 1992).

5. Carl Frängsmyr: ”Kanslern och den akademiska friheten. Striderna vid den juridiska fakulteten i Uppsala under 1850-talet”, i *Lychnos* 2005.

6. Classen: ”Zur Geschichte der akademischen Freiheit”, 538f.

7. Claes Annerstedt: *Uppsala universitetes historia*, bihang 1 (Uppsala, 1877), 2 ”Et insuper quod universi singuli Magistri, Doctores, Scholares et Studentes in praefata universitate studii Upsalensis, omnibus et singulis praerogativis, privilegiis, praecementiis, antelationibus, voluntatibus, libertatibus, exemptionibus, immunitatibus, honoribus et indultis...uti, potiri et gaudere possint et debeant...”.

8. Classen: ”Zur geschichte der akademischen Freiheit”, 534.

9. Olga Weijers: *Queritur utrum. Recherches sur la ’disputatio’ dans les universités médiévales* (Turnhout, 2009), 31ff.

10. Det intressanta påpekandet görs av Arno Seifert i hans bidrag till von Notker Hammerstein (red.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band I: Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe* (München, 1996), 261f, 279.

11. Seifert i *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte I*, 258–279.

12. William Clark: *Academia charisma and the origins of the research university* (London & Chicago, 2006), 186.

13. Se t.ex. anförandet ”Universitetens idé – igår, idag, i morgon” av Hans Georg Gadamer, hållet 1986 och återgivet i *Psykoanalytisk tidskrift* 2009: 26–27, 128f.

14. ”Academia” i O. Printz (red.): *Mitellateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*, Vol. I (München, 1967).

15. Bo Lindberg: ”Tre ord: akademi, universitet, högskola”, i *Den akademiska gemenskapen*, red. Gunnar Eriksson & Karin Johansson (Uppsala, 1999), 11ff.

16. Seifert i *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte I*, 266 och not 348: ”talem liberam academiam..., in qua nulla habita ratione utilitatis scholasticorum quidquid libeat liceat.”

17. Horn: ’*Akademische Freiheit*’, 5, återger några rader ur en Luther-psalm som uttrycker den frälstes självtillit men också låter sig tillämpas på studenternas självupplevelse: ”Wir haben recht und macht allein/ Was wir setzen, das gilt gemein – Wer ist der uns wollt meistern?”

18. Eberhard Happel: *Der akademische Roman* (1690), i förkortad utgåva från 1913, tillgänglig via Google, januari 2014. Frihetskatalogen inleds på s. 70, och exemplen är nr 47, 50, 54, 75, 104, 149, 169.

19. Om denna del av 1600-talets studentkultur, se Lars Geschwind: *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet* (Uppsala, 2001).

20. Konstitutioner för Uppsala universitet, i Annerstedt, *Upsala universitets historia* bihang 1, 231: ”Qvod si quis in civitate globum plumbeum noctu praesertim eiaculatus fuerit...”

21. Se t.ex. anteckningar från collegium i medicin av Andreas Drossander i Uppsala 1693: ”gåde herrar” (ms KB X 727, 98) och från föreläsning i teologi av Engelbert Halenius 1738: ”auditores ... honoratissimimi et

commilitones longe suavissimi” (ms UUB P33b, inledningen).

22. Frasen förekommer inte i titlarna på de orationer som förtecknats i Pehr Cederhamn: *Catalogus orationum Svecorum intra et extra patriam* (ms KB U 14), ej heller i dissertationerna (J.H. Liden: *Catalogus disputationum in academiis et gymnasiis Sveciae*, sectio I–V, Uppsala, 1778–80) och Gabriel Marklin: *Catalogus disputationum Lidenianus...continuatus* (Uppsala, 1820). Inte heller tycks den akademiska friheten ha varit föremål för orationer i studentnationerna. Se Lars Burman: *Vältaliga studenter. Studentnationerna i Uppsala som retoriska miljöer 1663–2010* (Uppsala, 2013), lista med exempel på orationsämnen, 158–169. Notabelt är vidare att Anders Rydelius i en oration om ett den akademiska kulturen så närallgande ämne som *De republica academica*, 1724, inte talar om akademisk frihet. (i Rydelius: *Opuscula latina*, red. J.H. Lidén, Norcopiae, 1778) Vad gäller föreläsningar och kollegier kan jag bara stödja mig på egna tämligen omfattande strövtåg i det materialet.

23. Collegii academici oförgripeliga tankar huru Akademiska konstitutionerne synas kunna förbättras och till närvarande tider lämpas. (RA Kanslersämbetets för Lunds universitet arkiv F II:3)

24. Citerat efter Claes Annerstedt: ”Bref från Olof Rudbeck d.ä. rörande Upsala universitet”, i *Upsala universitets årsskrift* 1893, 2.

25. Gunnar Eriksson: *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (Stockholm, 2002), kapitel 12.

26. Privilegierna för Uppsalas del finns beskrivna ett brev av hertig Carl 1595, i Annerstedt: *Upsala universitets historia* bihang 1, 31.

27. Sutton: ”The phrase libertas philosophandi”; M.A. Stewart: ”Libertas Philosophandi. From natural to speculative philosophy”, i *Australian Journal of Politics and History*, vol. 40, 1994.

28. Stiernhielms plaidoyer för att få filosofera fritt formuleras i hans *Filosofiska fragment*, utg. J. Nordström (1924), 90f.

29. Erland Sellberg: *Filosofin och nyttan. I. Petrus Ramus och ramismen* (Göteborg, 1979), 103f.

30. Annerstedt: *Upsala universitets historia* bihang I, 95.

31. Annerstedt: *Uppsala universitets historia* bihang I, 234ff.

32. Om denna strid, se Rolf Lindborg: *Descartes i Uppsala. Striderna om 'nya filosofien' 1663–1689* (Stockholm, 1965), kap VI.

33. Bo Lindberg: *Naturrätten i Uppsala 1655–1720* (Uppsala, 1976), 155–159.

34. Formuleringarna är hämtade ur olika förslag, betänkanden och svar som avlämnats av fakulteterna och enskilda personer under den cartesianska striden och i samband med disputationen om statsmaktens ursprung 1691. De är samlade i Annerstedt: *Uppsala universitets historia* bihang II, 361–335 och 363–371.

35. Anders Drossander: In Synopsin physicom Hoffwenii observationes, föreläsningsanteckningar 1684 i ms KB X 503, inledningen.

36. Medicinska fakultetens till KMt ställda förklaring, i Annerstedt: *Uppsala universitets historia*, bihang II, 288.

37. Brev till kanslern från rektor Erik Auri-villius, i Annerstedt: *Uppsala universitets historia*, bihang II, 371.

38. Samuel Pufendorf: *Apologia* (1686), i *Eris scandica und andere polemische Schriften über das Naturrecht*, utg. von F. Palladini (Berlin, 2002), 13: "Enimvero novimus in vera religione, verbo Dei nixa, nihil esse novandum. Crimen quoque est in republ. res novare. Ast i disciplinis quae rationi subiectae sunt, eo amplioem ingenii ac industriae laudem merentur scriptores, quo plus novitatum invenerint." Andreas Drossander uttryckte samma sak, enligt anteckningar från föreläsningar av honom 1685: "In artibus namque et scientiis Philosophicis är oss en heder något nytt frambringa, sed caveamus Theologiam et Politicam." (Föreläsningar över Petrus Hoffwenius fysik, ms UUB A 209, 4.

39. Lindborg: *Descartes i Uppsala*, 326.

40. Bo Lindberg: "Den eklektiska filosofien och libertas philosophandi" i *Lychnos*, (1973–74).

41. Kommissionen diskuteras av Segerstedt: *Den akademiska friheten under frihetstiden*, passim; där också dess principiellt hållna memorial 1750 återges, 129–144.

42. Memorial ... om thet Akademiska undervisningsverkets förbättring, i Segerstedt: *Den akademiska friheten under frihetstiden*, 137f. Om förståndsövningen också i protokollet från Uppfostringskommis-

sionens överläggningar 1746–1751 (ms RA Äk 849), anförande av Carl Gustaf Tessin, 178ff; om tävlan, samma protokoll 97f (om "professorernas flit").

43. Annerstedt: *Uppsala universitets historia* III:1 (Uppsala, 1913), 179f, 593; Segerstedt: *Den akademiska friheten under frihetstiden*, 67ff.

44. *Consistorii academici i Uppsala...betänkande om Informationsverket med thetill hörande ... Protokoller* (Uppsala, 1769), 61–69, citatet 68.

45. Om mängden av sådana i det tidigmoderna samhället, se Göran Malmstedt: *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800* (Göteborg, 1994).

46. För nya historiska och diskuterande aspekter av Humboldt-traditionen, se Peter Josephson, Thomas Karlsruhn & Johan Östling (red.): *The Humboldtian Tradition. Origins and legacies* (kommande 2014), särskilt bidragen av Karlsruhn och Josephson. Källtexter författade av inspiratörerna till och planerarna av Berlin-universitetet är samlade i volymen *Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*, hrsg. von W. Weischedel (Berlin, 1960).

47. Första belägg enligt Svenska Akademiens ordbok 1822.

48. Høijer: "Recension av C. Pram, Forsøg om en Højskoles anlæg i Norge", 1795, i *Samlade skrifter* vol. 4 (Stockholm, 1827), 457ff, 464f. Segerstedt: *Den akademiska friheten under gustaviansk tid*, 234–240.

49. Se Peter Josephson: "Böcker eller universitet. Om ett tema i tysk utbildningspolitik kring 1800", i *Lychnos* 2009.

50. Anders Chydenius: *Tankar om busbönders och tjenstehjors naturliga rätt* (Stockholm, 1778), 29ff.

51. Curt Weibull: "Göteborgs högskola. Dess förhistoria och uppkomst", *Göteborgs högskolas årsskrift* 1941.

52. Segerstedt: *Den akademiska friheten 1809–1832*, 199.

53. Om den akademiska jurisdiktionen och diskussionen därom under 1800-talet, se Carl Frängsmyr: *Uppsala universitet 1852–1916*, vol. 1 (Uppsala, 2010), 135–157.

54. Richert: "Ett och annat om corporationer, privilegier, nämnd i domstolar etc." i *Handlingar rörande väckt fråga om jäm-*

ningar i *Uppsala Kongl. Academies Constitutioner* (Uppsala, 1821), 80.

55. *Handlingar rörande väckt fråga om jämkningar i Uppsala Kongl. Academies Constitutioner 1821*, Konsistoriets remissvar s 82, samt Geijer: "Nytt 'Ett och annat' i anledning af frågan om akademiska jurisdiktionen", i Geijer: *Samlade skrifter* III (Stockholm, 1925), 180f, 205ff.

56. Richert: "Ett och annat om corporationer...", 80.

57. Det framgår av studier som Nils Runeby: "Ett otidigt och okärt främmande. Om den lärde, studenten, universitetet och vår utbildningstradition", i dens. *Dygd och vetande. Ur de bildades historia* (Stockholm, 1995); Claes Ahlund: *Den nordiska universitetsromanen 1877–1890* (Uppsala, 1990) samt Blomqvist: *Elfenbenstorn eller statsskepp*.

58. J. E. Degerblad & Sam Hägglund:

Akademisk frihet – en rent akademisk fråga? (Stockholm, 2012), 38.

59. Det undveks medvetet i debattskriften *Mål för högre utbildning* (Stockholm 1969).

60. Sven-Eric Liedman: "De fria fakulteternas långsamma död", i S.-E. Liedman & Lennart Olausson (red.): *Ideologi och institution. Om forskning och högre utbildning 1880–2000* (Stockholm, 1988).

61. Google ger 266000 träffar, Språkbankens Karp ger 121 exempel i maj 2014.

62. T.ex. Li Bennich Björkman: *Överlever den akademiska friheten. En intervjuundersökning av forskares villkor i universitetens brytningstid* (Stockholm Högskoleverket, 2004); Katarina Barrlind-Hermansson: *Akademisk frihet i praktiken* (Stockholm Högskoleverket, 2005); Thomas Karlsruhn: "Den akademiska friheten och universitetens uppgift" i *Arche. Tidskrift för psykoanalys, humaniora och arkitektur* nr 38–39, 2012.